

Diàleg intercultural a Rwanda¹

BETTY MUTESI

National University of Rwanda, Butare

«Com la vida, la comprensió racial no és quelcom que trobem, sinó que hem de crear.
A través de l'educació tractem de canviar les actituds». Martin Luther King.
«Un somni, una família, un món».

1. Introducció

Rwanda és un país situat a l'Àfrica Central. Té com a veïns la República Democràtica del Congo a l'oest, Uganda al nord, Burundi al sud i Tanzània a l'est, en una regió anomenada dels Grans Llacs Africans pel conjunt de llacs que comparteixen aquests països i que són, entre d'altres, el Victòria, el Kivu, el George, l'Albert, el Tanganyika i el Kyoga. El caràcter muntanyós li ha valgut, a Rwanda, el nom de «la terra dels mil puigs». La població és de gairebé set milions d'habitants, molts dels quals resideixen a la capital del país, Kigali. Entre les moltes llengües que s'hi parlen, hi ha el kinyarwanda, el francès, el suahili i l'anglès.

Els conflictes ètnics continuen devastant l'Àfrica Central i cobrant-se un nombre de vides humanes cada volta més gran. Per això cal que els programes de prevenció fixen mecanismes per tal d'anticipar conflictes futurs i afrontar els que encara són vigents de la manera més eficaç possible, amb vistes a recobrar la pau. Resulta clau comprendre les motivacions i el procés que van desencadenar el conflicte, ja que això ens permetrà aprendre del passat i trencar el cicle de violència. Però el cas de Rwanda és diferent i s'ha de fer un gran esforç per arribar a comprendre el conflicte d'aquest país i la identificació dels factors que el van provocar i que van generar la violència. Aquest article proposa un enfocament sociològic de l'ètnicitat que pren com a base la creació de les divisions ètniques a Rwanda.

El genocidi dels tutsis i les matances, que entre l'abril i el juliol del 1994 es va cobrar prop d'un milió de vides a Rwanda, són el resultat d'una sèrie de factors que depenen entre si. Després de llegir la bibliografia sobre la matèria, ens queda pendent una pregunta clau: com podem assimilar que la causa de les matances en massa d'homes, dones i xiquets fóra pertànyer a un grup ètnic determinat? Els observadors consideren que el genocidi i les seues conseqüències, que encara caldegen avui dia, s'han d'entendre en el context del conflicte ètnic (entre hutus i tutsis), que han estat una constant en la història de Rwanda des de finals dels anys 50. D'ací la idea que la divisió ètnica entre els hutus, els tutsis i els twa és el resultat d'un procés històric en el transcurs del qual aquests grups de pobles han arribat a interioritzar el seu origen ètnic.

¹ Traducció de l'anglès de Francisco Javier Herrero Vicente (Universitat Jaume I).

En l'article, consideraré la manera en què la visió etnicista s'ha convertit en una qüestió d'importància per als rwandesos, a més d'analitzar com l'etnicitat ha esdevingut un factor de divisió —no necessàriament origen de conflicte— en la seua vida social. Aquest enfocament mostra que no hi ha res inevitable o casual quant a la divisió ètnica. Al contrari, és el fruit de les actuacions estratègiques dels protagonistes que han actuat en el context d'un temps i un lloc concret. L'objectiu no és determinar quins dels protagonistes són els culpables, sinó donar compte dels fets amb la intenció de servir de guia per a accions futures.

2. De categories socials a categories ètniques

La història de la Rwanda precolonial, transmesa a través de la tradició oral, no dóna cap dada concreta sobre quan es va poblar el país per primera vegada. La manca de consens a l'hora d'interpretar algunes informacions sobre Rwanda respon en gran part als interessos polítics en joc (Uvin, 1997: 5; Guichaoua, 1995: 20). Aquest és un factor que sustenta la creació de la divisió ètnica, tot i que hi ha alguns fets que han pogut ser establerts.

Abans de la colonització, cap a la darrereria del segle XIX, la major part d'allò que ara és Rwanda era una monarquia governada per un rei de la dinastia Nyiginya. La estratificació social es basava en criteris socioeconòmics o, dit altrament, en la mena de feines que solien exercir els membres del grup. Així, els hutus acostumaven a fer d'agricultors; els tutsis, de ramaders; i els twa, de caçadors o de terrissers. Tanmateix, tenint en compte la complexa història ancestral, no es tractava de cap manera de categories excloents. Els tutsis no eren necessàriament dominants, ni els hutus els seus súbdits. En qualsevol cas, «malgrat la forta estratificació de la societat rwandesa, aquesta no estava completament “determinada” per identifications establertes de manera rígida per la llei» (Willame, 1995: 32). Ara bé, els grups ètnics no es creaven a partir del no-res. Hi havia diferències morfològiques i socioeconòmiques entre els membres dels diferents grups. La qüestió principal rau en comprendre com aquestes diferències són objecte de la influència social, a més del significat que la gent els atribueix. Més concretament, podria semblar que els primers exploradors van malentendre l'estratificació que, en matèria d'etnicitat, descobriren sobre el terreny. Basant-se en la definició que s'havien fet d'aquest concepte, les seues accions fomentaren les divisions existents. De fet, van ser els colonitzadors els qui primer van fer servir el terme *ètnic* (grup ètnic) per referir-se als hutus, als tutsis i als twa a començament de segle.

Etimològicament, el terme deriva del grec *ethnos*, que significa poble o nació. El 1896 es va incorporar a la llengua francesa. La definició estàndard diu així: «una llengua, una àrea, costums, valors, un nom, un llinatge compartit i una consciència per part dels seus membres de pertànyer a un mateix grup» (Amselle i M'Bokolo, 1985: 18). Segons aquesta definició, doncs, un grup ètnic és una entitat establerta. D'aquesta manera, en concebre els hutus, els tutsis i els twa com a grups ètnics —és a dir, com a pobles diferents—, els poders colonials conformaren la seua política d'acord amb aquesta concepció. Amb el temps, açò va fer que les persones cregueren que hi havia diferències reals entre elles. Si la gent creu que una cosa és real, aleshores les conseqüències d'aquesta creença són bastant reals! Com podem explicar aquest procés?

La colonització va comportar relacions socials més uniformes i una «jerarquia definida amb precisió, encapçalada pels colonitzadors i a qui seguien, per aquest ordre, els tutsis, els hutus i els twa, de manera que cadascun dels grups gaudia correlativament d'uns privilegis que se'ls negava als grups de nivell inferior» (Uvin, 1997: 7). Tot inspirant-se en els relats dels exploradors i els missioners, que descrivien als tutsis com «els més intel·ligents», els governants colonials donaren prioritat als tutsis a l'hora de concedir aquests privilegis (educació o feines administratives, per exemple). També van establir un estricte sistema de classificació ètnica, complementada per documents d'identitat obligatoris que especificaven el grup ètnic del titular. Aquests carnets on constava l'origen ètnic no van arribar a ser suprimits pel poder postcolonial fins al 1994 i tindrien un paper important en la identificació de les víctimes del genocidi. Els llibres d'història escrits en aquell temps confirmen «científicament» les diferències entre els tres grups ètnics. No hi ha cap mena de dubte que aquests llibres de text, fets servir en cada escola, van resultar fonamentals per inculcar la «consciència ètnica». Per tant, en el moment de la descolonització, un mínim de 50 anys de mites i de les pràctiques que hi comportaven havien creat una atmosfera de divisió i una ideologia que més endavant fixarien els fonaments de la inestabilitat en l'era postcolonial.

3. Un cicle de violència ètnica

A finals dels anys 50 es va produir un canvi sobtat. En el camí cap a la descolonització, l'autoritat administrativa va decidir retirar el suport a la monarquia tutsi per tal de satisfer les demandes d'una petita elit hutu que reclamava derrocar els governants. Tot va començar al març del 1957 amb la publicació del «Manifest Bahutu», que destacava el que anomenava «l'aspecte social del problema racial» i reclamava «reformes que afavoriren la població bahutu [hutu] sotmesa al "monopoli dels hamates sobre altres races que havien habitat el país abans que aquells i en major nombre"» (Willame, 1995: 46). Les seues idees sobre l'«etnificació» de les relacions socials es van propagar per Europa a través de la premsa local. Els esclats de violència ètnica es van succeir en diverses parts del país. Els anys 1958 i 1959 va haver-hi pogroms en diverses províncies. Centenars de tutsis van ser assassinats i una quantitat encara major es va exiliar. Les eleccions de 1960-61 van donar la victòria al PARMEHUTU (Partit del Moviment per l'Emancipació Hutu) i a continuació es va restaurar la monarquia amb un sistema presidencial. Entre els anys 1961 i 1967, els refugiats tutsis tractarien de recuperar el poder per la força militar, llançant atacs guerrillers a petita escala des de Burundi i Uganda. «Aquests atacs van ser fàcilment repel·lits, però no van evitar la matança massiva d'habitants tutsis. En total, 300.000 van ser assassinats cruelment, alhora que més de 100.000 abandonaren el país» (Uvin, 1997: 7). L'arribada de la Primera República, que durà des del 1962 al 1973, no va posar fi al bany de sang sinó més aviat el contrari, certament. Aquesta República va mantenir la política de discriminació iniciada amb la colonització belga, ja que es basava en la ideologia de la «revolució social» (ètnica), la qual defenia que Rwanda pertanyia als hutus, els seus habitants «legítims» (pel fet d'haver-hi arribat primer) en contraposició als tutsis, que eren els «estrangers» (pel fet d'haver-hi arribat més tard). Així doncs, el govern va fer fora pràcticament tots els polítics tutsis, però també els polítics de l'oposició hutu que no s'havien adherit al PARMEHUTU. Pel 1965, aquest partit s'havia convertit *de facto* i *de iure*, en l'únic autoritzat. La violència ètnica

ressorgiria novament als anys 1972-73. Als tutsis se'ls va excloure de l'ensenyament i de la funció pública (Vidal, 1991: 38-39). Alguns van ser morts, però molts més els que es van exiliar. El govern de Habyarimana (1973-94) va engegar una política de discriminació contra els tutsis. Pràcticament tots van ser separats de l'exèrcit, del servei diplomàtic i del Parlament.

S'hi va establir un sistema de quotes ètniques amb la intenció de limitar-los l'accés a l'ensenyament secundari i superior, com també al sector públic. No es va fer cap modificació en els carnets d'identitat. Als refugiats dels 60 i dels 70 se'ls va negar completament el retorn sota el règim de Habyarimana, amb el pretext que ja no tenien cabuda a Rwanda. La Segona República s'autojustificà tot emparant-se en les «consecucions de la revolució» de 1959 i en la ideologia del desenvolupament, que van permetre que els problemes sociopolítics no resolts es dissimularen darrere l'esquer de la modernització (construcció d'infraestructures públiques i de carreteres).

És ací on em detindré en «la paradoxa de la societat rwandesa» (Chrétien, 1995: 85), que descansa en l'existència de divisions ètniques aferrissades, malgrat la destacable unitat cultural. En intentar comprendre què és el que va portar a l'autodestrucció en menys de tres mesos d'un país considerat en el seu moment com un model de desenvolupament dins de l'Àfrica, tots els observadors s'estranyen davant aquesta contradicció. El fet és que el sistema rwandès ha funcionat a dos nivells diferents i amb dues llengües diferents. D'una banda, ha institucionalitzat la discriminació mitjançant les quotes ètniques i regionals, mentre que d'altra banda ha creat un discurs basat en el desenvolupament que emfasitza la pau i la unitat: una dualitat de què donen testimoni els símbols de l'estat. El partit únic, anomenat el Moviment Revolucionari Nacional per al Desenvolupament (MRND), tenia com a lema «pau, unitat i desenvolupament», mentre que el nom que rebia el Parlament era el del «Consell Nacional de Desenvolupament» (CND).

Abans del 1990, el règim de Habyarimana s'havia afeblit a causa d'una sèrie de factors (crisi econòmica i financera, atacs perpetrats pel Front Patriòtic Rwandès, exigències de democràcia per part d'una elit que ja no podia fer-ne més per suportar la corrupció galopant i el regionalisme creixent, etc.) Per tal de revifar la seua popularitat decadent, va tornar a posar l'èmfasi en la qüestió de l'etnicitat. No m'estendré sobre els diversos esdeveniments que es van produir entre el 1990 i el 1994; només cal dir que la violència ètnica es va erigir en protagonista durant aquest període. Gairebé 10.000 tutsis van ser empresonats sense càrrecs a l'octubre del 1990 (uns mesos més tard, serien alliberats com a resultat de les pressions de la comunitat internacional). Les arengues que exigien la mort dels tutsis i de tots aquells que s'oposaven a les polítiques etnicistes van ser retransmeses pels mitjans de comunicació i de fet van arribar a perpetrar-se assassinats en alguns poblats. Si bé l'«etnicisme» no pot ser l'única explicació de la cruenta escalada del genocidi de 1994, els diversos factors descrits indiquen que el moment era particularment apropiat per a l'esclat de violència ètnica. El 1994, «les diferències ètniques es consideraven com un fet acceptat a Rwanda, tant en l'àmbit de la política oficial com en el dels sentiments personals» (Uvin, 1997: 5). No obstant això, en la vida quotidiana, la gent encara es parlava entre si i hi havia també matrimonis mixtes. En resum, podríem dir que el paper de l'estat va ser fonamental en la creació de la divisió ètnica; així, la cultura de la impunitat, que havia fomentat des de la independència, només va servir per reforçar el sentiment de por i sospita entre els rwandesos. Com pot trencar-se aquest cercle viciós de violència?

4. La desmitificació dels grups ètnics

La resposta rau en tots els protagonistes implicats en el conflicte. Una via podria consistir a desmitificar el concepte de grups ètnics, per fer menys feixuc el debat sobre qüestions ètniques i els prejudicis que hi comporten. Perquè al cap i a la fi, no podríem dir que la identitat ètnica és només una de les moltes identitats (professional, nacional, etc.) que cada persona té? Cal que ens centrem en les qüestions importants, com ara governar el país amb eficàcia. Si cada ciutadà tinguera els mateixos drets i deures, no sorgirien problemes ètnics o regionals, ni a Rwanda ni enlloc. Però la societat no es pot canviar per decret. A partir d'ara, hem d'ocupar-nos del present, a banda d'aprendre del passat per tal de preparar-nos per al futur. Un procés llarg, que exigeix bona voluntat i un esforç ben gran.

5. Què podem aprendre del conflicte rwandès?

Pel que fa a la prevenció de conflictes, de l'anàlisi anterior podem extraure tres lliçons. En primer lloc, els factors que menen a la violència es consoliden al llarg d'un procés que pot arribar a ser molt llarg. En conseqüència, és necessària una recerca històrica i sociològica que ens permeta preveure aquests factors, però, a més a més, també ens cal usar aquesta informació de la manera més intel·ligent possible (cosa que no va passar en la crisi de Rwanda). En segon lloc, quan es tracta la gestió del conflicte, hem de reconèixer el paper fonamental de l'estat com a regulador de la societat a escala nacional i això ho han de tenir en compte les estratègies preventives. Finalment, els conflictes ja vigents només poden resoldre's si totes les parts implicades (estat, organitzacions i persones) treballen conjuntament i segueixen una lògica constructiva, és a dir, una lògica que siga capaç de reconèixer les errades del passat (intencionades o no) per tal de començar de bell nou. Aquests són els reptes que hem d'afrontar a les albors del nou mil·lenni.

6. Rwanda en l'actualitat

Aquesta situació ha estat conformada pel genocidi de 1994, el llegat del qual resumim tot seguit:

1. Més d'un milió de vides rwandeses perdudes; desenes de milers de persones òrfenes, vídues i traumatitzades.
2. Desplaçament quasi total de la població, amb més de tres milions de refugiats als països veïns, i molts més desplaçats internament.
3. Enfonsament de les infraestructures econòmiques i socials, incloent-hi empreses, centres educatius i hospitals.
4. Disfuncionalitat de la funció pública, els membres de la qual han estat delmats o s'han exiliat voluntàriament.
5. Augment dràstic del nombre de presos a causa dels milers de sospitosos del genocidi, unit a l'absència de poder judicial en actiu.

El govern actual està afrontant l'era posterior al genocidi amb la redacció d'una nova constitució que es va votar majoritàriament a favor el 26 de maig del 2003 i que inclourà mesures de protecció per evitar que es tornen a repetir les equivocacions del passat. També

s'hi han previst noves comissions de drets humans, la unitat i la reconciliació per afrontar els problemes concrets que es deriven de la història política de Rwanda. S'han emprès els processos de democratització i de descentralització i el país ha realitzat eleccions nacionals, segons les previsions, entre els mesos d'agost i setembre del 2003. Aquestes eleccions han substituït un govern militar per un president elegit pels ciutadans.

El govern també ha iniciat un antic sistema participatiu de justícia anomenat *Gacaca*. Es tracta d'un experiment per afrontar el llegat del genocidi de 1994 mitjançant la implicació de la població sencera en un procés consistent en la reconducció del conflicte, la justícia reparadora, el diàleg i l'establiment de noves relacions. Però hi ha moltes pressions, complexes, que continuen amenaçant el desenvolupament de la democràcia rwandesa. L'espectre del retorn de la violència interètnica a gran escala segueix assetjant el país i limita les possibilitats de mantenir i instaurar estructures i cultures democràtiques. El sistema *Gacaca*, amb la combinació d'elements de la justícia clàssica i un mecanisme tradicional de resolució de conflictes, és la millor esperança del país per trencar el cicle de la seua història tenyida de sang i assentar les bases d'una democràcia autèntica i un futur en pau.

El Tribunal Penal Internacional per a Rwanda, creat a Arusha, Tanzània, té el nombre més baix de processos en comparació amb altres tribunals. La majoria dels rwandesos en fan la següent crítica: «No ha suposat cap contribució, és tan sols l'expressió de l'averkonyiment de la comunitat internacional per l'actuació que tingué el 1994. Com s'explica sinó, que li dediquen una quantitat enorme de recursos sense preocupar-se'n el més mínim del funcionament? No té res a veure amb Rwanda; n'exclouen els rwandesos».

7. Conclusions

Igual que altres països africans (Burundi, Libèria, Sierra Leone, Sudan, etc.), durant els darrers trenta anys Rwanda ha patit una crisi caracteritzada per una violència d'inusitada intensitat i pel genocidi.

El país que abans del període colonial havia sigut una nació-estat real està actualment sent devastat per un conflicte entre les comunitats hutus i tutsis que s'allarga ja 40 anys.

Hem mostrat que l'origen d'aquesta violència es troba en la manipulació de la qüestió «ètnica» durant la colonització com també en la gestió desastrosa del país per part de l'elit rwandesa després de la independència del 1962.

A pesar que el context subregional siga caòtic i a pesar de la violència que ha provocat la destrucció massiva i les ferides psíquiques que han colpit un gran percentatge de la població, Rwanda encara posseeix un nombre de forces elevat que poden contribuir a la reconstrucció del país i a la reconciliació del seu poble.

En concret, podem esmentar-ne:

1. Una cohesió social bàsica.
2. La lluita per la pau que des de fa cert temps ha emprès la societat civil a través de comunitats locals i associacions de dones.
3. La voluntat del govern d'iniciar converses de pau amb el país veí del Congo i amb relació a altres conflictes.
4. L'admirable qualitat de l'administració tant en l'àmbit nacional com en el local, capaç de començar de nou un ràpid retorn a la reconstrucció i a la recuperació econòmica.

No tot és perdut i per això hi ha esperances d'un nou començament. Per tal d'aconseguir aquests objectius, s'haurien de dissenyar plans enfocats en cinc àrees: el procés de democratització; l'enfortiment de la societat civil; l'enfortiment dels joves i de les dones en el procés de democratització i en el desenvolupament i l'educació per a la pau; els drets humans i la resolució pacífica de conflictes; i finalment, la integració regional.

BIBLIOGRAFIA

- AMSELLE, J. L. i E. M'BOKOLO (eds.) (1985): *Au coeur de l'ethnie*, París, La Découverte.
- CHRÉTIEN, J. P. (dir.) (1995): *Rwanda, les médias du génocide*, París, Karthala.
- GUICHAOUA, A. (ed.) (1995): *Les crises politiques au Burundi et au Rwanda: 1993-1994*, Lille, U.S.T.
- JOINT EVALUATION OF EMERGENCY ASSISTANCE TO RWANDA (1996): *The International Response to Conflict and Genocide: Lessons from the Rwanda Experience* (5 volums).
- POUTIGNAT, P. i J. STREIFF-FENART (1995): *Théories de l'ethnicité*, París, PUF.
- UVIN, P. (1996): *Development, aid and conflict: Reflections from the case of Rwanda*, Hèlsinki, UNU/WIDER/RFA 24.
- VIDAL, C. (1991): *Sociologie des passions - Côte d'Ivoire, Rwanda*, París, Karthala.
- WILLAME, J. C. (1995): *Aux sources de l'hécatombe Rwandaise*, Brussel·les/París, L'Harmattan.